

ŞEHRİSTANÎ'YE GÖRE KELAMÎ PROBLEMLERİN MENŞEİ

THE ORIGIN OF KALAMI PROBLEMS ACCORDING TO SHAHRISTANI

Ersan ÖZTEN¹

Öz

Bu makalede Şehristânî'nin insanlık tarihinde ilk kelamî problemin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığına dair görüşlerini ele almaya çalışacağız. Kelam kaynaklarımız kelam konularını genellikle İslam tarihinde teşekkül eden fırkaların bir tartışma alanı olarak ele almaya özen gösterirler. Şehristânî, ilk kelamî problemi çok daha gerilere götürerek farklı bir ontolojik düzlemde tartışır. Şehristânî mahlûkat arasındaki ilk kelamî problemi İblis'in Hz. Âdem'e secde emrine karşı çıkarak asi olmasına ve sonrasında Allah'ın yaratmasındaki hikmetlerle alakalı meleklere söylediği yedi şüpheye dayandırır. Ona göre bu yedi şüphe insanlık tarihi boyunca ortaya çıkacak tüm şüphelerin mayasıdır.

Anahtar Kelimeler: Şehristânî, İblis, ilk şüphe

Abstract

In this article, we will try to explain the views of Shahrستاني about how and when the first Kalamî problem arose. In general, our Kalamî resources tend to discuss the subjects of Kalam as a field of discussion of the Islamic schools that have originated in the history of Islam.

Shahrستاني discusses the first Kalamî problem, taking them further back, at a different ontological level. Shahrستاني attributes the first Kalamî problem to the seven doubts that God told the angels about, regarding the reasons why Iblis rejected the command of Allah to bow down to Adam and why God created human beings.

According to him, it is the origin of all doubts that will arise throughout human history.

Key Words: Shahrستاني, Iblis, first doubt .

¹ Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi, erozten@hotmail.com

Giriş

Kelam ilmi, Allah'ın zatından, ilahî sıfatlarından, peygamberlerden ve peygamberlikle ilgili meselelerden, mebbe ve mead itibarıyla varlıkların hallerinden İslam kanun ve esaslarına göre bahseden bir ilimdir.² Kelamın tarifinde yer alan konulara her geçen gün yenileri eklenmektedir. İlm-i kelamın tarifinde yer alan konuların insanlar arasında bir problem olarak ilk defa nasıl ve ne zaman ortaya çıktığına dair bir kısım görüşler ileri sürülmüştür.³ Kelamî bir problem olarak şuurlu varlıkların işlediği ilk günah ve onunla ilgili tartışmalar, Hz. Âdem (as) ve Havva'nın yasak meyveyi yemelerine kadar götürülür. Bu mesele bir yönü ile kötülük meselesi, diğer yönü ile de kaza, kader, irade ve istitaat gibi konuları da kapsayacak şekilde Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar tarafından geniş bir şekilde tartışılmıştır.

Şehristânî sonuçları itibarıyla çok sayıda kelamî problemin doğuşuna vesile olan ilk günahı Hz. Âdem ve Havva'nın yasak meyveyi yemelerinden daha önceki bir sürece taşır. Ona göre şuurlu varlıklar arasında ilk günah İblis'in işlediği günahıdır. Hem Âdem ve eşinin hem de İblis'in işlediği günah, sonuçları itibarıyla değerlendirildiğinde, Hz. Âdem'in sapması insanlığın dünyada oluşumuna vesile olmak gibi bir hayırla sonuçlanırken, İblis'in sapması ve İblis tarafından ortaya konan itirazlar ve beraberinde Allah'ın; Hz. Âdem'i İblise karşı üstün kılma ve secde edilecek bir konumda yaratma iradesini ve takdirini sorgulayan soruları Şehristânî'ye göre insanlar arasındaki tüm ihtilafların kaynağını oluşturmuştur.

Şehristânî'ye göre her olay kendi içerisinde bir kısım sorularla doğar. Her olayın bir zahirî bir de batınî yönü vardır. Olayın batınındaki sorular insanlığın gelişimine bağlı olarak zaman, mekân ve olaylar üçgeninde günü gelince ortaya çıkmaktadır. Hatta düşünsel anlamda çok önemli fikri hareketlerin oluşumu, olayların batınında gizli tetikleyici soruların açığa çıkması ile olmaktadır.

İslam dünyasında kelam ve mezhepler tarihi kaynakları, Allah'ın İblisin Hz. Adem'e secde etme emriyle alakalı bahse konu ihtilafları, İslam tarihinin gelişimine paralel olarak Hz. Peygamber'in nübüvveti ile başlatırlar. Kuşkusuz böyle bir başlangıcın bir kısım zarurî nedenleri de yok değildir. Şöyle ki; kelam ilminin yapısı ve dayanağı çoğu zaman sem'i (naklî) delillere (Kur'an ve Sünnet'e) dayanması, İslam inançlarıyla ilgili münakaşalarda kelam ilminin İslam inanç esaslarını savunan bir konumda bulunması gibi. Kelam kaynakları kelam meselelerinin ortaya çıkışını dâhilî ve haricî sebepler bağlamında

² el-Îcî, Adudiddin, *Mevâkif fi İlm-i Kelâm*, s.11, İstanbul, 1279; İbn Haldun, *Mukaddime*, c.III, 1069; Cürcânî, es- Seyyid Ali b. Muhammed, *Şerhu'l-Mevâkif*, I, 23, Kahire, 1311; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzaf İlm-i Kelâm*, 5, İstanbul, ts.

³ Tahanevî M. Alî, *Keşşafu Istılâhâtî'l-Funûn*, Kahire 1963, I, 30-31.

değerlendirdiklerinde, önceki kültürlerin konuyla alakalı birikimi gündeme gelmektedir. Fakat her halükarda İslam kelamının çıkış noktası asr-ı saadet ile ilişkilidir. Olaylar nübüvvetin ve İslam'ın daha sonraki gelişimine paralel olarak ele alınır. Kelamî mevzular afakî olarak değil, yaşanan dini muhtevalı sosyal bir problemle tartışma alanına girmişlerdir.

Şehristânî'yi bu hususta özgün kılan bu konuda perspektifini daha geniş tutarak ilk kelamî problemin menşeyini insanlığın yaratılışından daha önceki bir ontolojik bağlama taşımasıdır. Müellif şuur sahibi bir varlık olarak insanoğlunun farklı düşüncelere sahip olduğuna işaret eder. Bu hususu kitap ve sünnetten deliller getirmek suretiyle ispat etmeye çalışır. Şehristânî insanın kuşku duyan, araştıran ve hakikati öğrenmeye arzu duyan bu yönüne Nisa Suresinden bir ayetle de dikkat çeker:

“Eğer bir hususta şüpheye düşerseniz Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve Resulüne götürün; bu hem hayırlı hem de netice bakımında daha güzeldir.”⁴

Hz. Peygamber'in yetmiş üç fırka hadisini⁵ bu hususta örnek vererek hadisin insanın farklı düşünmeye ve davranmaya yol açan doğasıyla uyum içinde olduğuna işaret eder. Zira bu hadis⁶ insanın mahiyeti hakkında çok önemli bir psiko-sosyal tahlili içermektedir; şöyle ki sosyal bilimlerin verilerine göre insanoğlunun bulunduğu her tür sosyal yapıda; gerek insanın yapısından gerekse içinde bulunduğu kültürel şartlardan kaynaklanan düşünce farklılıklarının olması olağan bir durumdur.⁷

Bazı batılı araştırmacılar dâhil olmak üzere bir kısım araştırmacı; “yetmiş üç fırka hadisi” olarak bilinen hadisi metin tenkidine tabi tutarak sıhhati hakkında itirazlarını dile getirirler. Bu hadisin “iman, yetmiş küsur şubedir” hadisinden üretildiğini iddia ederler. Ayrıca Hz. Peygamber'in ümmetinin yetmiş üç fırkaya bölünüşü ile övünmesini anlamlı bulmazlar.⁸ Oysa bu hadis iki bölüm halinde ele alındığında, Hz. Peygamber'in ümmetinin yetmiş üç fırkaya bölüneceğini söylediği bölümdür ki burada bir övünme söz konusu değildir. Geçmiş ümmetlerin yaşamlarından yapılan bir çıkarım söz konusudur. Öncelikle çok farklı düşüncelere sahip olmanın insan doğasının bir tezahürü olduğu, ikinci bölümde de bu farklı düşüncelerden sadece birisinin gerçeğe tekabül ettiği vurgulanmaktadır.

⁴ Nisâ, 4/59

⁵ İbn Mâce, II, s. 3322, H. No, 3993; Tirmizi, İman, Bab 18.

⁶ Dalkıran, Sayın, “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarındaki Fırkaların Tasnifine Etkisi”, EKEV Akademi Dergisi, c. 1, sy. 1, Ankara, Kasım, 1997, ss. 97-116; Hakyemez, Cemil, “İtikadi Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri”, Gazi Üniv., Çorum İlahiyat Fak. Dergisi II, sayı IV, 2003-2, ss. 62-65.

⁷ Ezkevi, Serhan b. Serhan Elbu Ali' Kesfu'l-Gumme el-Camiu-Li Ahbari;l-Ummeti IV, 41-45, Muscat, 2012.

⁸ Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (trc. E. Ruhi Fırlalı), Ankara 1981, s. 2.

A- İSLAM TARİHİNDE KELAMİ PROBLEMLERİN MENŞEİ

Düşünce tarihine bakıldığında en az Allah'ın varlığı ve birliği kadar, O'nun yaratmasındaki hikmetlerin de geniş bir şekilde tartışıldığı görülür. İslam bilginleri bu tartışmalara kayıtsız kalmamışlardır. Allah'ın varlığı ve onun iradesi ile ilgili tartışmalar, İslam toplumunun sosyal şartlarına göre bazı dönemlerde yoğunluk kazanmış, bazı dönemlerde daha az ilgi görmüştür. Bazı batılı araştırmacıların, ortaçağda medrese ve camilerde fıkıh ve hadis kürsülerinin yaygınlığından yola çıkarak, İslam düşünce tarihinde kelam ilminin Hıristiyanlıktaki kadar temel olmadığı şeklindeki yorumları, İslam'ın sosyal ve siyasî gelişimini dikkate almayan bir yorum olarak değerlendirilebilir.⁹ Yine batılı araştırmacıların İslam tarihindeki ilk kelamî oluşumları H. II. asırda Mutezili (Ehl-i Adl) düşünürlerle başlatmaları bu kabilden eksik bir okumadır. “Ahnef b. Kays ve Muaviye (41/661-60/680) ile yakın ilişkisi olan ve Peygamber devrinde de yaşadığı söylenen Suhar el-Abdi'nin Kaderilere şu tavsiyelerde bulunduğu, Haricî müellif Şemmâhî tarafından nakledilmektedir: “İlm-i Kelam hakkında onlarla tartış. Şayet bu söylediğimizi kabul ederlerse, o zaman kendi doktrinleriyle çelişirler; (II) Eğer reddederlerse o zaman da küfre düşerler.”¹⁰

Zira kelamî fırkaların fıkıh ekollerinden daha önce teşekkül ettiğini bilmekteyiz. İslam çok kısa zamanda devletleşerek geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Siyasal anlamda toplumun sevk ve idaresi fıkıh ilmini zorunlu olarak ön plana çıkarmış olabilir. Fakat tüm bu gelişmelere rağmen kelam ilmi İslam düşünce tarihinin her döneminde önemini korumuştur.

Nehrevan savaşı (h. 37) sonrası Basra'ya yerleşen Muhakkime'nin orada kendileri için bir cami inşa etmeleri ve akabinde kendi kelamî görüşlerinin eğitim ve öğretimini yapmaya başlamalarını temel alarak kelam eğitiminin çok erken dönemde kurumsallaştığını söyleyebiliriz. Kelamın çok belirleyici olduğu süreçlerde mihne olayında olduğu gibi kelamcı olmanın siyasal zorluklarından dolayı bilginlerin kendilerini bir kelamcı olarak değil de fıkıhçı ya da hadisçi olarak takdim etmeleri anlaşılır bir durumdur. Bu açıklamalar ışığında kelamî problemlere değindiğimizde:

a- Hz. Peygamber döneminde *Allah'ın Yaratması ile ilgili Tartışmalar*

Hz. Peygamber (a.s.) kendi döneminde doğrudan ya da dolaylı olarak kelamî konuları ashabı ile konuşmuştur. Bu, bazen Hz. Peygamber'in tebliğ vazifesinin bir gereği olarak,

⁹ Ess, Josef Van, “İslam Kelamının Kökeni” (trc. Saban Ali Düzgün), *AÜİFD*, XLI, 402.

¹⁰ Suhar el-Abdi ünlü İbadî alim Ebu Ubeyde Müslim b. Ebi Kerime et-Temimi'nin hocasıdır. Hicri İkinci asrın ilk yarısında yaşamıştır. O'nun İbadilerin kader anlayışına benzeyen ılımlı bir kader anlayışını benimsediği söylenebilir.

bazen bir sahabenin soru sorması üzerine, bazen Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bir ayetin izahı sebebiyle, bazen de Müslüman olmayanların sordukları sorular nedeniyle Müslümanların gündemine gelmiştir.¹¹

Bu dönemde sahabelerin düsturu, Kur'ân-ı Kerîm; muallimleri Hz. Peygamber idi. Sahabe, Hz. Peygamber'in öğrettiklerinin hak olduğuna tereddütsüz iman eder ve onlarla amel ederlerdi. Müşkülleri olduğunda ya bizatihi Hz. Peygambere sorarlardı ya da ashabin âlimlerine danışarak hallederlerdi. Kendileri için faydalı olmayan konular üzerinde zihinlerini meşgul etmezlerdi.¹² Bu anlamda Şehristânî tarafından zikredilen konulara sahabe toptan iman etmiş, ancak konuyu tikellerine indirerek derin kalamî tartışmalara girmemişlerdir. Asr-ı saadette Hz. Peygamber (s.a.v.)'in tutumu kendine has bir kısım özelliklere sahiptir. Allah Resul'ü, Allah'ın iradesinin bir tartışma alanı haline gelmesine izin vermemiştir. Şöyle ki: Öncelikle Hz. Peygamber döneminde kelama dâir konuların ele alınma biçimi **(a) metodolojik değildir**. Muhatapları soru ve cevaplarla çıkmaza sokan **(b) diyalektik bir tabiata sahip değildir**. Ashap tarafından sorulan sorular genelde **(c) kriz merkezli değil kişiseldir**. Kişiselden kasıt soruların ya da sorunların önemli toplumsal sorunlardan kaynaklanan kriz seviyesi oldukça yüksek olaylardan kaynaklanmıyor olmasıdır. Bir sahabenin merak ettiği bir konu başka bir sahabe tarafından aynı ölçüde ilgi görmüyor olabilirdi veya bir sahabenin sorduğu sorudan başka bir sahabe haberdar değildi. Bazı kalamî konuları Ehl-i kitabın Hz. Peygamber'i imtihan etmek için gündeme getirdiğini bilmekteyiz.¹³ **(d) Anlamaya yöneliktir**; İslam tedrici olarak tamamlandığından, Hz. Peygamber muallim-i evvel, sahabiler de onun güzide öğrencileri idi. Bu konjunktürde sahabiler, Hz. Peygamber'e anlayamadıkları konuları sorarlardı. Hz. Peygamber de muhatapın ihtiyacına göre bu soruları cevaplardı. Sahabenin anlamaya dayalı Peygamber'e yönelttiği soruların bir kısmı kalam içerikli sorulardı. Mesela: İmran b. Hüseyin'in sorusu; İmran b. Hüseyin (r.a.) Hz. Peygamber'e Allah'ın kaza ve kaderiyle ehl-i cennet cehennemliklerden ayrılabilir mi diye sordu? Hz. Peygamber evet ayırt edilebilir buyurdu. Bunun üzerine şayet cennetlikler ve cehennemlikler ezelde belli ise hayır işleyenler, ibadet edenler niçin bu ibadetleri yapsınlar diye sorar. Hz. Peygamber; herkes ne için yaratıldı ise onu işler kendisi için ezelde ne

¹¹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 115.

¹² bkz. Aydın, M. S. *Din Felsefesi*, İzmir, 1970.

¹³ "Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindedir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir." İsrâ, 17/85; "Andolsun ki onlara: Göklere ve yeri kim yarattı? diye sorsan, elbette "Allah'tır" derler. De ki: Öyleyse bana söyler misiniz? Allah bana bir zarar vermek isterse, Allah'ı bırakıp da taptıklarınız, O'nun verdiği zararı giderebilir mi? Yahut Allah, bana bir rahmet dilerse, onlar O'nun bu rahmetini önleyebilirler mi? De ki: Bana Allah yeter. Tevekkül edenler, ancak O'na güvenip dayanırlar." Zümer, 39/38.

mukadder kılındıysa onu yapar.¹⁴ Bu hadis de kaza ve kader konusuna işaret eder. (e) **Öğretmeye yöneliktir.** Cibril hadisi: Ebu Hureyre (ra)'nin rivayet ettiği bir hadise göre, bir gün Peygamberimiz ashabin huzurunda oturmaktaydı. Birisi gelerek ona sırasıyla iman nedir? İslam nedir? İhsan nedir? Şeklinde sorular yöneltti. Hz. Peygamber herkesin duyacağı şekilde bu üç sorunun cevabını verdikten sonra soruyu soran kişi huzurdan ayrılmıştır. Olayın hakikatinin kendisine sorulması üzerine Hz. Peygamber; bu Cibril'dir. Halka dinini öğretmek için geldi buyurdu. Gerek Hz. Peygamber'in gerekse Kur'an-ı Kerim'in öğretme yöntemlerinden birisi, soru sorarak muhatapta merak uyandırma yöntemidir. Kur'an-ı Kerim'de buna örnek olabilecek çok sayıda misal vardır.¹⁵

Hz. Peygamber döneminde konuşulan kelim konuları ilk defa İslam ile gündeme gelen konular değildir. Allah'ın iradesi ile ilgili tartışmalar, insanlığın ilk dönemlerinden beri tartışılan konulardır. Bu konuların önceki ümmetler tarafından tartışıldığı bilinen bir husustur. Önceki dinler inzal bakımından İslam'a takaddüm ettiklerinden, bu konuların onlar tarafından daha önce ele alınması anlaşılır bir durumdur. Dolayısı ile eski dinlerin kaderle, ruhla, Allah'ın kazası ve kaderi ile ilgili görüşleri, zaman zaman gündeme gelmekteydi. Hz. Peygamber, ilgili konulardaki sapmalar konusunda ashabinı uyarmıştır. Onları bu konularda derin tartışmalara girmekten sakındırmıştır.¹⁶

Hz. Peygamber döneminde yukarıda izah edilen nedenlerinden dolayı İblis ile ilgili konuların detaylı bir şekilde tartışılması yeterince ilgi görmediği söylenebilir.

b- Ashap Döneminde Allah'ın Yaratması ile ilgili Tartışmalar

Hz. Peygamber döneminde kelim konularının konuşulmasını gerektiren sebeplere ashap döneminde yenileri eklendi. Yeni sebepler yeni problemler demektir. Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra gündeme gelen bazı kelim konularının en başat özelliği "*toplumsal krizlerin tetiklediği*" bir zorlamanın ürünü olmasıdır. Kelam ekollerinin teşekkülünün başlangıç yılları olduğundan fırkalar arası çekişmeler ve Müslüman olmayan unsurlara karşı İslam'ı savunmak gerektiği için, soru ve cevaplarla muhatapı müşkül duruma düşürmeyi amaçlayan *diyalektik mantık* önem kazanmıştır.¹⁷ İleride anlatılacağı üzere bu diyalektik mantığın, ilk defa İblis tarafından kullanıldığı Şehristânî tarafından bir iddia olarak gündeme gelecektir. Peygamber sonrası dönemde kriz seviyesi oldukça yüksek sosyal ve siyasî

¹⁴ Buhari, Tevhid 54; Müslim, Kader 6, 9; Ebû Davud, Sünne 17; Tirmizi, Tefsirul Kur'an 12.

¹⁵ "(Resulüm!) Sana Zülkarneyn hakkında soru sorarlar. De ki: Size ondan bir hatıra okuyacağım; Ceza gününün ne zaman olduğunu sorarlar." Kehf, 18/83.

¹⁶ İsrâ, 17/85; , Hicr, 15/29; Nahl, 16/2; Secde, 32/9

¹⁷ Mesela, Vasil tarafından kaleme alınan ve inanmayanlara karşı bir savunma amacı güden *Maniheiztlere Karşı Bin Soru* isimli eser burada zikredilebilir.

hadiseler kelamı yönlendirdiğinden ashap dönemi *çözüm merkezlidir*. Cemel, Sıffin ve Nehrevân savaşlarında Müslümanlar, birbirlerine kılıç çekmişlerdir. Sonuçta ölenin de öldürenin de Müslüman olduğu toplumsal bir krizle karşı karşıya kalınmıştır. Ashap içtihatları ile sosyal krizlere çözüm üretmeye çalışmıştır. Ezarika'nın¹⁸ geliştirdiği iman anlayışı ve buna paralel fiiliyata geçirdiği şiddet, karşıt görüşlerin doğmasına sebep teşkil etmiştir. Mürcie ve Mutezilenin büyük günah hakkındaki görüşleri de bu bağlamda değerlendirilebilir.

İslam düşünce tarihinde tartışılan kalamî problemlerin ayrıntılarının, entelektüel bir çabanın sonucu olarak, çoğu defa da siyasî problemlerin akabinde ortaya çıktığını bilmekteyiz. İslam tarihinde kelimelerin her biri diğerinden sahabe devrinde meydana gelen siyasî hadiselerde takındıkları tavra göre ayrılmışlardır.¹⁹ Gerek İrca fikri, gerekse itizal düşünceleri kendileri gibi düşünmeyenleri tekfir eden Ezarika'nın toplumda oluşturduğu huzursuzluğa bir tepki olarak doğmuştur.²⁰ Başlangıçta Ezarika'nın oluşturduğu terör ortamında iman ve tekfir konularıyla başlayan farklılaşmalar, ilerleyen süreçte kelamın diğer konularını da içine alarak adeta bir kar yumağı gibi büyüyerek günümüze kadar gelmiştir. Bu anlamda Havaric'in teşekkülü politik sebeplere dayanırken, Harici düşünceye bir tepki olarak zahir eden Mürcie ve Mutezile ilk ortaya çıkışları itibarıyla akılcı bir yol izlemişlerdir.

B- ŞEHRİSTÂNÎ'NİN İLK ŞÜPHE İLE İLGİLİ PROBLEME YAKLAŞIMI VE DİYALOGLAR

Şehristânî kalamî problemlerin kökenini İblis'in "*secde emrine*" karşı çıkışına dayandırır. Şehristânî tarafından ileri sürülen görüş; insanların şüpheye düşmesinde Şeytanın payının olması ve ilk şüphenin farklı bir ontolojik düzlemde ele alınması bakımından özgündür.²¹ Şehristânî, görüşlerini, ontolojik düzeyleri farklı iki diyalogda özetler. Bunlardan ilki Kur'ân-ı Kerîm'de zikri geçen Yüce Allah'ın, meleklerin ve İblis'in içerisinde yer aldığı ilk diyalogdur. Diğer de Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilmeyen, Şehristânî'nin Tevrat'a ve İncil şerhlerine dayandırdığını söylediği İblis ile melekler arasında gerçekleşen ikinci diyalogdur.²²

¹⁸ Hariciler kendi içlerinde birçok kola bölünmüşlerdir. Bu kollardan bir dönem en büyük çoğunluğa da sahip olan ve en aşırısı sayılan Ezarika, Harici tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bu kolun isim babası ve taraftarlarının takipçisi olduğu kişi Nafi bin el-Ezrak'tır. Ezarika kolundan olan Hariciler, Harici olmayan tüm Müslümanları, çocuklar dâhil, katletmenin helal olduğuna inanırlardı.

¹⁹ Ezkevi' Kesf, IV. 43

²⁰ Ates, Orhan, Günümüz Oman İbâdiyesi, Basılmamış doktora tezi, bkz, Uludağ Üniv. 2007, 40-79.

²¹ Ates, Orhan, el-Milel ve'n-Nihâl'in Mukaddimesi Çerçevesinde.

²² Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1975, *el-Milel*, s. 24-25

a-İblis'i İsyân'a Sürükleyen İlk Diyalog:

Yukarıda kısa bir özetle değindiğimiz şekli ile gerek Hz. Peygamber (a.s.) gerek ashop ve gerekse sonraki dönemlerde, kelim konuları ile ilgili problem -dönemlerin özelliklerine göre- konuşulmuş, tartışılmış ve çok sayıda kitap yazılmıştır. İslâm'dan önce gelen dinlerin müntesipleri de bu konuları tartışmışlar ve çok sayıda eser ortaya koymuşlardır. Hatta Ehl-i kitap, Müslümanlar arasında bazı kelim konuların tartışılmasında katalizör vazifesi görerek sürecin hızlanmasına katkı sağlamışlardır.²³

Beşerî düzlemde kelim konuların menşesine dair en geniş perspektif Hz. Âdem'in (a.s.) yasak meyveyi yemesiyle ve onunla ilgili sonraki gelişmelerle ilişkilendirilebilir. Şehristânî'nin görüşünü özgün kılan husus, konuyu Hz. Âdem'in yaratılışından daha önceye ve farklı bir ontolojik düzeye taşımasıdır. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl* adlı eserinde konuyu şu şekilde ele alır:

“Bil ki mahlûkat içerisinde görülen ilk şüphe İblis'in ortaya koyduğu şüphedir. Bu şüphenin kaynağı İblis'in nassa karşı kendi görüşünü ortaya koyması, ilahî emirle mücadele etmek için kendi arzusunun gereğini seçmesi ve Âdem'in yaratıldığı madde olan çamur karşısında, kendi yaratıldığı madde olan ateşten dolayı kibre düşmesidir.”²⁴

Şehristânî tarafından yorumlanan olay Kur'ân-ı Kerîm'de şu şekilde zikredilmiştir: “Hatırla ki Rabbin meleklere: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi. Onlar: Bizler hamd ile seni tesbih ve seni takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökcek insanı mı halife kılıyorsun? dediler. Allah da onlara: Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim, dedi.”²⁵

“Hani biz meleklere (ve cinlere): Âdem'e secde edin, demiştik. İblis hariç hepsi secde ettiler. O yüz çevirdi ve büyüklük tasladı, böylece kâfirlerden oldu.”²⁶ İblis'in teklife karşı çıkışı Kur'ân-ı Kerîm'de başka ayetlerde de zikredilmiştir.²⁷

²³ “Sana kıyameti sorarlar: Gelip çatması ne zamandır? (derler.)” Naziat, 79/42.

²⁴ Bakara,2/34; İsrâ, 17/61; Kehf, 18/50.

²⁵ Bakara, 2/30.

²⁶ Bakara, 2/34.

²⁷ “Allah buyurdu: Ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan nedir? (İblis): Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın, dedi.” Araf, 7/12; “Andolsun biz insanı, (pişmiş) kuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan yarattık.” Hicr 15/26, “Hani Rabbin meleklere demişti ki: “Ben kupkuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan bir insan yaratacağım.” Sa’d, 38/71; “(İblis:) Ben kuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan yarattığın bir insana secde edecek değilim, dedi.” Hicr, 15/33; “Meleklere: Âdem'e secde edin! demiştik. İblis'in dışında hepsi secde ettiler. İblis: “Ben, dedi, çamurdan yarattığın bir kimseye secde mi ederim!” İsrâ, 17/61; “Rabbin meleklere demişti ki: Ben muhakkak çamurdan bir insan yaratacağım.” Sâd, 38/71; “İblis: Ben ondan hayırlıyım! Beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın, dedi.” Sâd, 38/76.

Şehristânî'ye göre İblis'in ortaya koyduğu ilk şüphe, insanlık tarihi boyunca ortaya çıkacak diğer şüphelerin mayasını teşkil etmiştir. Şehristânî İblis tarafından ortaya konan şüphenin nedenlerini üç temele dayandırır.

1- Nassa karşı aklı ileri sürmek.

2- İlahi emirle mücadele için hevaya uymak, başka bir ifade ile iradenin hakkını verememek.

3- Yaratılış unsurlarından yola çıkarak kibir ve gurura kapılıp emre karşı gelmek.

Şehristânî'nin ortaya koyduğu bu üç nedenin İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan firkalara tekabül edip etmediği ayrı bir araştırmanın konusu olabilir. Mesela, nakle karşı aklı öncelemek derken kast Mutezile midir? Veya yaratılış unsurları zikredilirken Ridde olaylarına²⁸ veya kabile çatışmalarına bir gönderme mi vardır, bunlar tartışmaya açıktır.

Ancak burada İblis, önceki konumuna bağlı olarak kendisi için bir tutum geliştirmiştir. Hz. Âdem'in yaratılışına kadar ki mevcut şartlarda İblis'in statüsü, bireysel anlamda mutlu olması ve hazlarını tatmin etmesi bakımından yeterlidir. Vahiy “Âdem'e secde et” emri ile İblis'e tutum değiştirmeyi emredince, İblis, mevcut statüsü ile vahyin emrettiği ve benimsemediği yeni statü arasında bilişsel çelişkiye düşmüştür. İblis içine düştüğü bilişsel çelişkiden kurtulmak için;

1- Emir sahibini reddetmek,

2- Emri doğrudan reddetmek

3- Emir sahibini ve emri reddetmeden emri sulandırarak kendi görüşünü makulleştirmek.

4- Emre uygun yeni bir tutum geliştirmek seçeneklerinden birisini kabullenmek zorunda kalmıştır. İblis, emri ve emir sahibini reddetmemiş ama emri ilahîye uymak suretiyle rızayı İlahîye uygun bir tutum da geliştirmemiştir. O, yaratılış unsurlarını bahane ederek kendi hevasını makulleştirme yoluna gitmiştir. Şunu demeye getirmiştir: Ey Allah'ım ben senin emirlerine asla karşı değilim ancak benim Âdem'e secde etmem uygun değildir. Çünkü ‘ben ateşten yaratıldım o topraktan yaratıldı’ diyerek yaratılış unsurlarını makulleştirme aracı olarak kullanmıştır.

Yukarıda izah edildiği gibi şeytanın içine düştüğü çelişkiden kurtulmak için başvurduğu indî görüşü makulleştirme yöntemi, Şehristânî'ye göre, insanlar tarafından da kullanılmıştır. Allah'ın gönderdiği hak peygamberlere karşı çıkan kimselerin; “Bir beşer mi

²⁸ Taberî, *Tarih*, VI, 515-552; Beyrut 2005, Dâru Sadât; İbn Kesir, *el -Bidâye ve'n-Nihâye*, VI, 1710, Beyrut 2005, Daru Sadât.

*bizi doğru yola ulaştıracak*²⁹ sözü ile İblis'in; "*Çamurdan yarattığın bir kişiye mi itaat edeceğim*"³⁰ sözü arasında bir benzerlik kurarak İblis'in ortaya koyduğu şüphenin insanlık tarihinde ortaya çıkan tüm sapkınlıkların anası olduğunu iddia eder. Bu iddiasını ispatlama sadedinde Kur'an'dan örnekler verir. Demek istediği şudur ki; peygamberler tarihi tetkik edildiğinde, Allah'ın gönderdiği Peygamberlere karşı çıkanların hepsi, İblis'in tavrını ve tarzını takip etmişlerdir. Kendilerine emredilen dini teklifi ortadan kaldırmak isteyen bu kimseler, bazen nakle karşı aklı, bazen hevayı, bazen de yaratılış unsurunu öncelemişlerdir.

Şehristânî, kalamî problemlerin İblis'in isyanıyla birlikte ilk defa ortaya çıktığını ispatlama sadedinde ayetlerden ve hadislerden örnekler verir. Şehristânî'ye göre şeytanın en bariz özelliği insanoğlunu saptırması ve insanı Rabbiyle karşı karşıya getirmek istemesidir. İnsanın Allah'a asi olması, şeytanî sapkın düşünceleri kabullenmesiyle başlar. Şeytan bu düşünceleri insanoğluna ilka ettiğinden, Allah, insanoğlunu; "*Şeytan'ın adımlarına uymayın, o sizin için apaçık bir düşmandır*"³¹ gibi ayetlerle insanı şeytana karşı temkinli olmaya çağırmıştır. Şeytan ve insanın kayda değer en ortak yanı her ikisi de seçme hürriyetine sahiptirler. Fakat farklı ontolojik yapıya sahip yaratılmışlardır. Bu farklılık içerisinde İblis'in insanoğluna ilk şüpheli veya daha sonraki sapkın düşünceleri nasıl aştığına dair Şehristânî bilgi vermez.

İslam düşünce tarihinde tartışılan bazı kalamî şüphelerin, şeytan'ın ilkası ile önceki ümmetler tarafından da tartışıldığını ifade eden Şehristânî, bu gerçekliğin bir tezahürü olarak Hz. Peygamber'in Müslümanlar tarafından temsil edilen bir kısım kalamî görüşleri önceki ümmetlere benzettiğini ileri sürerek bazı hadisleri örnek olarak zikreder:

*"Sizden önceki ümmetleri inceden inceye adım adım takip edeceksiniz, hatta onlar bir kelerin deliğine girse siz de mutlaka gireceksiniz."*³²

"Kaderiyye bu ümmetin Mecusileridir."³³ Kaderiyye bir fırka olarak Hz. Peygamber döneminde teşekkül etmemekle beraber kaderle ilgili konuların peygamber döneminde konuşulduğunu ve Hz. Peygamber'in ashabını uyardığını bilmekteyiz.³⁴

"Müşebbihe bu ümmetin Yahudileridir; Rafiziler ise Nasraniler'dir."³⁵

²⁹ Şehristânî, *el-Milel*, s. 23.

³⁰ Şehristânî' *el-Milel*, s. 23.

³¹ Bakara, 2/168

³² Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.28

³³ Bu hadis mevzu hadisler arasında geçmektedir.

³⁴ Ebû Davud, *Sünen*, (thk. Kemal Yusuf Hut) Lübnan 1988, Sünnet 17, (4692)

³⁵ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.28

Şehristânîye göre, İblis'i örnek alan bazı kimseler ya da dini topluluklar aklın hükmetmemesi gereken varlık hususunda akli hâkim kıldıkları için ya yaratının hususiyetlerini mahlûkata ya da mahlûkatın hususiyetlerini Allah'a isnat etmişlerdir ki bunlardan ilki gulüvv ikincisi ise taksir'dir. Gulüvv'den Hululiyeye, müşebbihe ve Şia'nın gulatı gibi aşırı fırkalar sudur etmiştir. İkinci şüphe ise Cebriyye, Mücessime gibi fırkaların zuhuruna sebep olmuştur. Mutezile ilahî fiiller konusunda Müşebbihe gibi düşünürken, Müşebbihe de ilahî sıfatlar konusunda Hululiyeye gibi düşünmektedir. Kaderiyyenin öne çıkan vasfı her şeyin sebebini araştırmaktır.³⁶ İblisin ilk şüphesi ile her şeyin aslını öğrenmeyi temel prensip haline getiren Kaderiyye arasında bir ilişki kurmaya çalışan Şehristânî, İblis'in her şeyin aslını öğrenmek isteyen yaklaşımını ilk şüphede üç aşamada örnekler:

a- İblis, önce niçin yaratıldığı konusunda bir sebep aradı.

b- İkinci olarak mükellef tutulmasının hikmetini sorguladı;

c- Üçüncü olarak da Adem'e secde etme teklifinin dayandığı maksadı öğrenmeye çalıştı.³⁷

İblis'i isyana sürükleyen ve tüm menfiliklerin mayası olan olay Kur'ân-ı Kerîm'de Allah, melekler ve İblis arasında geçen konuşma ile ilgili pasajda anlatılır ve bitirilir. Şehristânî olayı burada bırakmaz ve Kur'ân ve Hadis'ten kaynak vermeden Tevrât ile İncil şerhlerinde zikredildiğini söylediği İblis ile melekler arasında geçen bir başka konuşmadan bahseder.³⁸ Bu konuşmada İblis; Allah'ın hikmetini kabul etmekle beraber, bu hikmetin yönlendirilmesi hususunda (zihninde) bazı soruların oluştuğunu söyler. Melekler bu soru(n)ların neler ve kaç tane olduğunu sormuşlar, İblis de yedi tane olduğunu söylemiştir.³⁹

b- İblis'in Düşüncelerini Meleklerle Aktardığı İkinci Diyalog

Şehristânî'nin ifadesine göre İblisin kendisine "*Âdem'e secde et*" emrinin hikmetinde bazı sorunlar bulur ve bu sorunların doğurduğu yedi şüphe insanlar arasında yayılarak bidat ve dalalet mezheplerinin oluşmasına sebep olur. Bu kısım üzerinde bazı değerlendirmeler yapacak olursak: Şehristânî, insanlığı sapkınlığa götüren problemlerin insanlara vesvese veren kovulmuş şeytandan kaynaklandığını düşündüğünü söyler. Şeytanın insanları yanıltan bu

³⁶ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, ss.26-27

³⁷ Şehristani, *el-Milel*, s.26.

³⁸ Şehristani, *el-Milel*, s. 23.

³⁹ Şehristani, *el-Milel*, ss.23-25.

özelliği sebebiyle Allah ondan sakınmayı emretmiştir.⁴⁰ Şehristânî ilahî emrin hikmetlerine dair İblis'in yedi şüphesini aşağıdaki şekilde sıralar:

1- Allah, beni yaratmadan önce, benden ne gibi davranışın çıkacağını ve benden neyin meydana geleceğini biliyordu. Öyle ise, beni niçin ilk olarak yarattı? Beni yaratışındaki hikmet nedir?⁴¹

2- O (Allah), beni kendi isteği ve iradesi gereğince yaratmıştır. Öyle ise, niçin beni kendisini tanımak ve itaat etmekle mükellef kılmıştır? Kendisi bir itaatten faydalanmadıktan ve kötülükten zarar görmedikten sonra bu teklifteki hikmet nedir?⁴²

3- Allah beni yarattı ve mükellef kıldı. Ben de bilerek ve itaat ederek onun teklifine bağlı kaldım, O'nu tanıdım ve itaat ettim. Öyleyse niçin beni Âdem'e itaat ve secde etmekle mükellef kıldı? Benim Allah'ı tanımamda ve ona itaatimde hiçbir şeyi artıracak olmadığı halde özellikle bu teklifteki hikmet nedir?⁴³

4- Beni mutlak olarak yaratıp mükellef kıldı. Özellikle de bu teklifi yerine getirmemi istedi. Bundan dolayı Âdem'e secde etmediğimde beni niçin lanetleyerek cennetinden çıkardı? "*Ben senden başka kimseye secde etmem*" sözünden başka bir kötülük işlemediğim halde bundaki hikmet nedir?⁴⁴

5- Beni mutlak ve özel olarak yarattı ve mükellef kıldı. Niçin benim yolumu Âdem'e uğratarak onu benim cennetten çıkışıma vesile yaptı da ben de ikinci defa cennete girerek vesvesem ile onu aldattım? Böylece o yasaklanan ağaçtan yedi. Bunun üzerine (Allah) benimle beraber onu da cennetten çıkardı. Bundaki hikmet nedir? Allah benim cennete girmemi engelleseydi, Âdem de orada dinlenir ve sonsuza kadar kalırdı. Bundaki hikmet nedir?⁴⁵

6- Allah beni umum ve husus olarak yarattı ve mükellef kıldı, lanetledi ve sonra da yolumu cennete uğrattı. Bu da Âdem ile benim aramda düşmanlığa sebep oldu. Öyle ise benim onları görüp de, onların beni görmediği halde, benim vesvesem onlara etki ettiği, onların çabaları, kuvvet, kudret ve imkânları bana tesir etmediği halde Allah niçin beni Âdem'in zürriyetine musallat etti? Şayet onları bundan çeviren olmaksızın bir fitrat üzere

⁴⁰ Bakara, 2/168

⁴¹ Şehristani, *el-Milel*, s.34

⁴² Şehristani, *el-Milel*, s.34

⁴³ Şehristani, *el-Milel*, s.34

⁴⁴ Şehristani, *el-Milel*, s.34

⁴⁵ Şehristani, *el-Milel*, s.34

yaratsaydı, onlar temiz (emri) işiten ve itaatkâr olarak yaşarlar, bu da onlar için iyi ve hikmete daha uygun olurdu. Bundaki hikmet nedir?⁴⁶

7- Bütün bunları kabul ediyorum. Mutlak ve mukayyet olarak beni yarattı ve mükellef kıldı, itaat etmediğimde Allah beni lanetledi ve kovdu. Cennete girmek istediğim zaman bana imkân verdi ve yolumu da oraya uğrattı. Görevimi yaptığımda da beni çıkararak Âdemoğullarına musallat etti. Ben ondan mühlet istediğimde bana niçin mühlet verdi? Ben Allah'tan "insanlar dirilinceye kadar bana mühlet vermesini" istedim. O da "belirli bir güne kadar sen mühlet verilenlerdensin dedi." Allah beni hemen helak etse idi, Âdem ve çocukları benden yana rahat eder, dünyada hiç bir kötülük kalmazdı. Batındaki hikmet nedir? Dünyanın kötülük ile karışmasından hayır düzeni üzerine kalması daha iyi değil mi idi? (Şeytan), her konuda ileri sürdüğüm delilim bunlardan ibarettir, dedi.⁴⁷

Şehristani'nin İblis üzerinden dolaylı olarak gündeme getirdiği kötülük konusu, insanlar arasında derin bir tartışma alanı oluşturmuştur. Felsefe tarihinde Allah'ın irade ve takdirinin sorgulanması beraberinde theodicy (tanrı savunması) problemini doğurmuştur. İnsanoğlu kendince kötülük olarak değerlendirdiği bir kısım olaylardan yola çıkarak, Allah'ın iradesini tartışma alanına taşımıştır. Çok tanrılı dinler ve düalist tanrı anlayışına sahip Zerdüştler, kötülüğü kötülük tanrısının bir eylemi olarak ele aldıklarından konuyu bir problem olarak ele almazlar. Ateistler, Allah'ın inkar bağlamında konuyu çok güçlü bir argüman olarak ele almalarına karşın kötülükleri onu önleyecek kadar güçlü olamayışımızla izah ederler. Ancak tevhidi gelenekten gelen dinler bu probleme çözüm üretmek için çaba harcamışlardır.

St. Augustinus ve sonrasında St. Thomas gibi düşünörlere göre bizim kötülük dediğimiz şeyin reel bir karşılığı yoktur. Kötülük bir yoksunluktur, olumsuzlamadır. Mesela körlük görme yoksunluğudur. Karanlığın gerçek bir varlığı yoktur. Karanlık ışık yoksunluğudur. İşte kötülük de böyle bir şeydir. Onun gerçek varlığı yoktur. Kötülük bir iyilik yokluğudur. Evreni, Tanrı'nın bir taşması olarak ele alan Platon ve Farabi, evrende bir cevr ve zulmün olduğunu kabul etmezler.

Bir diğler Tanrı savunması, kötülüğün varlığını kabul etmekle beraber evrende var olan iyilikle karşılaştırıldığında onun miktarının, Tanrının adaletsizliğinden söz edilemeyecek kadar az olduğunu savunur. Bir genelleme yapıldığında haz acıdan; mutluluk kederden daha çoktur.

⁴⁶ Şehristani, *el-Milel*, s.34

⁴⁷ Şehristani, *el-Milel*, ss. 24-25.

Leibniz de, evrende kötülüğün varlığını inkâr etmez. Ancak onun gerekli olduğunu iddia eder. Bir resim tablosunda renklerin veya ışığın ortaya çıkması için gölge nasıl gerekli ise evrendeki iyiliğin ortaya çıkması için kötülük gereklidir.

İbn-i Sina, mikro düşünüldüğünde bir kötülükten bahsedilebilir ancak makro düzeyde düşünüldüğünde kötülük diye bir şey yoktur. Mesela yağmurun yağması bir pamuk tarlasında çok miktarda zarara yol açabilir. Bu durum köylü açısından kötü bir durum olarak algılanabilir. Ancak diğer hayvanların, bitkilerin ve diğer varlıkların ihtiyaçları dikkate alındığında yağmur bir kötülük değildir.

Bir diğer görüş kötülükten Tanrı'yı değil insanı sorumlu tutan Mutezili görüştür. Hayatımızın ahlaki açıdan bir değeri olması için Tanrı, davranışlarımızın sorumluluğunu yüklenebileceğimiz bir özgürlük ve iyi ile kötüyü ayırt edebilme yetisi vermiştir. Bu sebeple kötülüğün sorumlusu Tanrı değil insandır.⁴⁸

Sonuç

Allah'ın yaratması ile ilgili tartışmalar insanlığın tarihi kadar eskidir. Kur'ân-ı Kerîm, önceki kültürlerden intikal eden bu tartışma alanına tevhit merkezli kendi sağlam ve orijinal yaklaşımıyla doğruyu ortaya koymak suretiyle yanlış anlayışları düzeltme doğruları da güçlendirme yönünde bir katkı sağlamıştır.

Şüphesiz irade ve ihtiyar sahibi insanın bulunduğu her tür sosyal yapı, çok farklı düşüncelerin oluşumuna hamildir. Ancak insanın, Allah'ın kendisine bahsettiği ve onunla diğer varlıklardan üstün kıldığı seçme hürriyetini, yanlış düşüncelerini makulleştirme aracı olarak kullanması yanlıştır. Gözün mahiyetinde görmek vardır diye başka insanların mahremiyetine kötü gözle bakmak nasıl yanlış bir davranış ise, akli araç olarak kullanıp da insanlığın tekâmülüne zararlı fikirleri üretmek de aynı şekilde yanlıştır.

İslam öncesi dinlerde ve kültürlerde var olan ilk işlenen günah konusunu Şehristânî Hz. Âdem'in yaratılışına kadar götürür. Özellikle İblis'le melekler arasında geçtiği iddia edilen diyalog, Allah'ın yaratması ve onunla ilgili insan tarafından geliştirilen soru ve sorunların bir özeti mahiyetindedir. Ve bu sorular tarihin her döneminde büyük bir ilgi görmüştür. Çok büyük sosyal, siyasî ve ekonomik bunalımların, büyük savaşların yaşandığı asrımızda, insanoğlunun ezilmişliği konuya özel bir önem kazandırmıştır. Konunun neredeyse sanki bu asrın bir problemi gibi anlaşılmasına sebep olmuştur.

⁴⁸ bkz. Aydın, M. S. *Din Felsefesi*, İzmir, 1970.

Şehristânî, şuur ve irade hürriyetine malik İblis üzerinden Allah'ın yaratması ile ilgili olarak insanların geliştirdiği sualleri, merakı hatta itirazları eserinde gündemine taşımıştır. Soruları cevapsız bırakması da ayrı bir tartışma alanı olmakla birlikte, Şehristânî, insanlık tarihi boyunca hiç eskimeyen bu konuyu her asrın kendi idrakine terk etmiş gibi görünmektedir.

Kaynakça

- Ateş, Orhan, *Günümüz Oman İbâdiyesi*, Basılmamış doktora tezi, Uludağ Üniversitesi, 2007.
- Aydın, M. Sait, *Din Felsefesi*, İzmir, 1970.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzaf İlm-i Kelam*, İstanbul, tsz.
- Cürcânî, es- Seyyid Ali b. Muhammed, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Kahire, 1311.
- Dalkıran, Sayın, "Yetmişüç Fırka Hadisi ve Düşündürdükleri", EKEV Akademi Dergisi, c. 1, sy. 1, Ankara, Kasım 1997
- Ebû Dâvûd, *Sünen*, (thk. Kemal Yusuf Hut) Lübnan, 1988.
- Ess, Josef Van, "İslam Kelamının Kökeni" (trc. Saban Ali Düzgün), *AÜİFD*, XLI
- Ezkevî, Serhan b. Serhan Elbu Ali', *Kesfu'l-Gumme el-Camiu-Li Ahbari;l-Ummeti*, Muscat, 2012.
- Hakyemez, Cemil, *İtikadi Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri*, Gazi Üniversitesi, Çorum İlahiyat Fak. Dergisi II, sayı IV, 2003.
- İbn Kesîr, *el Bidaye ve '-Nihaye*, Daru Sadât, Beyrut 2005.
- el-Îcî, Adudiddîn, *Mevâkıf fi İlm-i Kelâm*, İstanbul, 1279.
- Şehristânî, Ebul'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1975.
- Taberî, *Tarih*, Daru Sadât, Beyrut, 2005.
- Tahânevî M. Alî, *Keşşafu Istulâhâti'l-Funûn*, Kahire, 1963.
- Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (trc. E. Ruhi Fiğlalı), Ankara, 1981.